

PERÉNYI BALÁZS

Professzor Cipriani igazsága

■ ÖRKÉNY ISTVÁN: TÓTÉK ■

Háiba szeretnék Mátra(...) lakói kihúzni csendben a zord időket, csak átsöpör rajtuk a világháború. Nincs az a menedék, nincs olyan isten háta mögötti boldog falu, ahova a vérzivataros években visszahúzódhat a normális élet. Nincs az a tradicionális, patriarchális kisközösség, amely megvédené önfeledt és önérzetes tudatlanságban élő tagjait a világtörténelem gigantikus, pusztító masinériájától. Hősi halottja is van a településnek – amennyiben hősi lehetett az értelmetlen katonahalál a Don-kanyarban –, a Tóték fia, a Gyula. Az erdő ölelte csendes otthonokba kiszekrény méretű csöves rádió hozza be a világégést.

Szűcs Nelli (Tótné), Tóth László (Tót) és Orosz Melinda (Ágika)

Magyar katonanóták, „szív küldi” üzenetek a frontról, agresszív német indulók, meghamisított hadijelentések, átcsoportosításnak hazudott katasztrófális vereségek és taktikai lépésnek beállított kaotikus visszavonulás félig igaz hírei, légtalmi közlemények harsognak folyton az ódon szerkezetből. Háttérrádiózás – háttérvilágháború. Az Őrnagy látogatásának három hetében lezajlik a második világháború. Sűrített színpadi idő: a három óra játékidő három hét, a három hét a világégés három éve 1942-től 1945-ig.

A Tót-porta nem intim családi fészek, ahová csak a szabadságos őrnaggyal költözik be a magánéletet tönkrezúzó, telhetetlenül ter-

jeszkedő hatalom. Alekszandr Belozub terében nem válik el élesen a kint és a bent. Szerte a színpadon villanypóznák állnak, balra elől egy vezetékéről régies – drótkarikában rugózó – mikrofon lóg; ebbe olvassák behízelt hangon az egyre reménytelenebb, manipulált haditudósításokat. Jobbra Tóték háza: fatüzelésű apró sparthelt, mellette kecskelábú asztal és lóca, arrébb fabudi, amelynek tetején malomkeréknyi golyafészek gondoskodik a vidéki atmoszféráról. A kortalan, időtlenül múlt századi enteriőr hátere késszürke vászonfal, amelyet olykor lágyan meglíbbent a kora esti szél. A falon zaklatott színekkel, vad expresszionista ecsetvoná-

sokkal átmázolt fekete-fehér családi portrék függnek. Falvédós, stílusosan – „vidékieken” – izléstelen lakályosság árad mindenkiből, de valahogy nagyon ingatag, nagyon kiszolgáltatott ez az egyszerre levegősen nyitott, mégis kényelmetlenül szűkös milió.

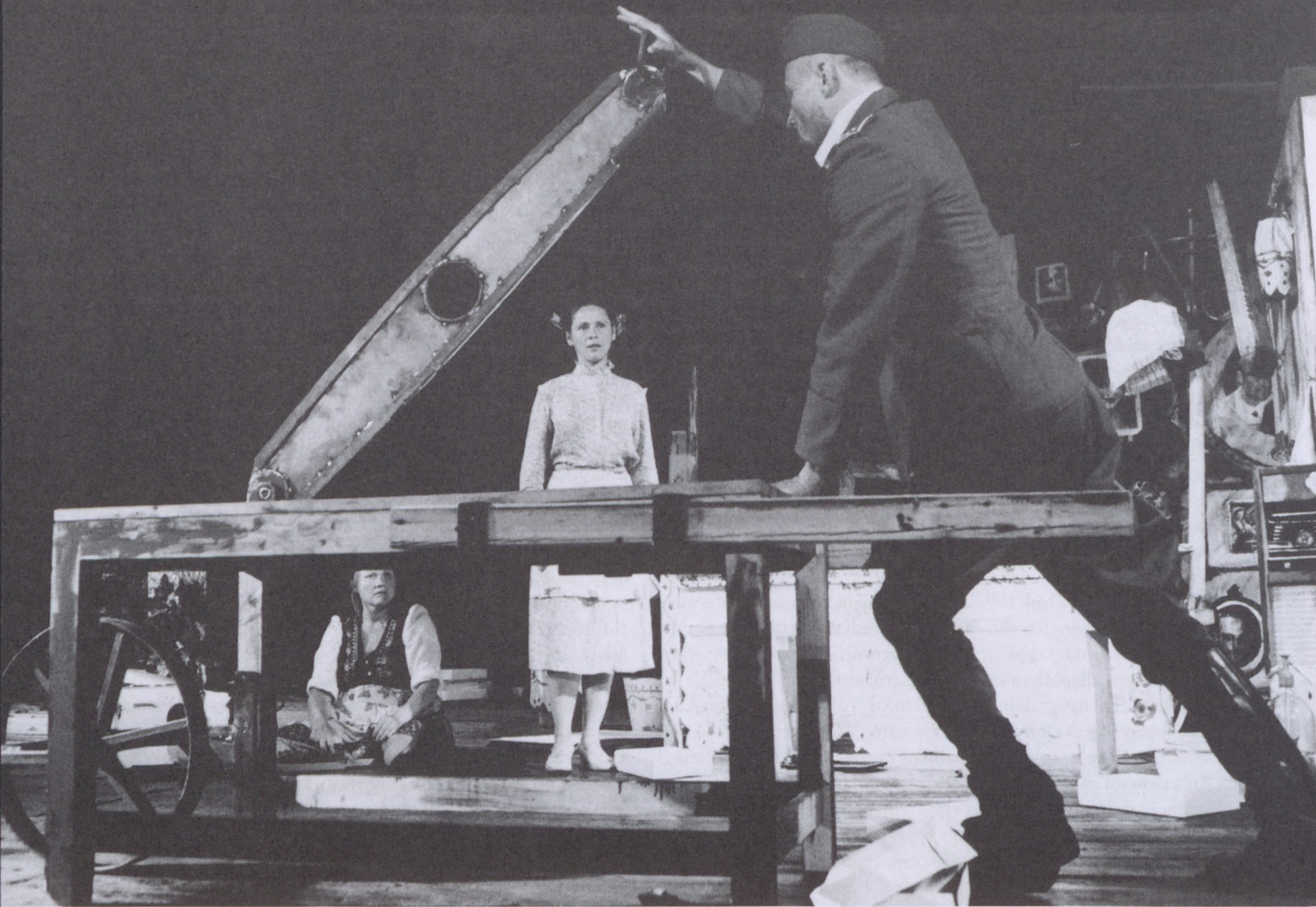
Nem zárja a történetet a negyvenes évek Magyarországon játszódó háborús filmekből jól ismert „couleur temporeale-ba” az előadás tárgyi környezete. A jelmezeket mintha egy XX. századi színműveket játszó színház kelléktárából válogatták volna, más-más évtizedet képviselő sorból emelve le az egyes darabokat. Tót úr tűzoltó-alakulatának egyenruhái mintegy ötven esztendőre reprezentálnak. A parancsnok korhű, feszes uniformist, veretes fémszakot visel, az egyik köztűzoltón foszforeszkáló betétes kezeslábas lóg lazán. Az Órnagy egyenruháján nincsenek a játékot pontosan datáló rangjelzések (stráfok, csillagok), hatalmi jelképek. Trill Zsolt egyik lábán csizma, másikon ormótlan kapca. Szedett-vedett, szakadt katonagúnyjában, lebendő szárnyú piszkos posztókabátjában úgy fest, mintha egyike lenne Mednyánszky elborult tekintetű, rongyos harcosainak. Ezek az elmosódott kontúrú kísértetalakok az Örök Háború kietlen tájain bolyonganak, a mérhetetlen szenveteds letörölve arcukról egyedi vonásaikat, az elviselhetetlen viszonytalanságok lemarták egyenruhájukról az azonosítójeleket. Ilyen állapotban száll le a buszról az Órnagy. Borotvált fej, borostás arc, nyugtalan, égő pillantás. Túl van az enyhe hadi ideggyengeségen, Don-kanyar- (Vietnam-, Afganisztán-, Balkán-) szindrómában szenved. Réimálmai vannak, hallucinál. Retteg! Arca eltorzul az állandó belső feszültségtől, szeme nyugtalanul cikázik, reakciói aránytalanok, egyik pillanatról a másikra üvöltöni kezd, fenyegetőzik, tumbol, vagy éppen nyüszít, mint a szűkítő állat. Helyre kis bunkert eszékából Tóték nappalijában, tetejére álcahálót terít, ahol kibiztosított fegyverrel a párnája alatt, (fél) csizmában alszik, már ha tud aludni egy-egy kiadós dobozolás után. Ha megijeszítik, habozás nélkül nyúl pisztolyához a roncsolt idegzetű harcos. A kakukkos óra hangja is riadót fúj zavart elméjében, szét is lövi a giccses házikójából kimerészkedő ártatlan gépmadarat. Szánalomra méltó rendkívül expresszíven, kitűnő humorral. Energikus alakítása idegbajtól űzött, betegesen nyugtalan figurát állít elénk. Éles váltásai, szélsőséges gesztusai egy széthullott személyiség egzaltált megnyilvánulásai. Egyszer együtt sajnáljuk Ágikával ezt a korán tönkrement gyenge embert („alig áll a lábán szegényke”), máskor gyűlöletesnek látjuk, ahogyan terrorizálja a családot, ahogyan zsarolja vendéglátóit elesettségével. Ócska kis manipulátor, aki elborultsága ellenére nagyon is tudja, mikor ég lába alatt a talaj Tótéknál, ilyenkor „véletlenül” szóba hozza a fronton gyötrődő Gyulát, mellesleg megemlíti, hogy a fiú sorsa félig-meddig az ő kezében van. Ha kell, üt, ha kell, simogat; ha kell, hízeleg, ha kell, gúnyolódik. „Felpezsdülve intézkedik!” Trill Zsolt impozáns plaszticitással mutatja fel az Órnagy-félek primitív agyafurtságát, bicskanyitogató basáskodását. A felülkerekedés, az akaratérvényesítés groteszk játszmainak lépései nála nevenségesen kiismerhetőek, szánalmasan küsszerűek (dobozol-e Tót úr, s ha dobozol, ásít-e közben), mégis igazi nagy drámai összeütközések, férfias csaták. A tét: az egyetlen fiú javuló-romló életéselyei a családfő maradék önbecsülésének megőrzése ellenében. Ha igaz, hogy minden közösség megérdemli – „megszolgálja” – a maga zsarnokát, akkor a Tóték faluja – Magyarország – budin söröző, kedélyes, már-már szerethető paranoiásokat „választ”, akik egyik pillanatról a másikra lapitva taktikázó idegbetegből tumboló örültté fajulnak. Az Órnagy úr szépen belelendül a dobozolásba, megkaparintja a frissen eszékábált gigantikus margóvágót, amely leginkább guruló vesztőhelyre hasonlít, és fékeveszetten nyargal a színpadon. Meg-megáll, felemeli a fém instrumentum – guillotine – pengéjét, lesújt, és vágtazik tovább. Mellette katonanadrágos, félmeztelen férfiak járják fenyegető vadsággal legényes lépéseket torzító különös táncukat, miközben leginkább egy megfegkézhetetlenül rohamozó könyörtelen alakulatra emlékeztetnek. Lajkó Félix

zenéjének eksztatikus hegedűfutamai süvitenek a hangszórókból. A kandeláberek izzói felvillannak és kialszanak, mintha bombák hullanának a magasból. Az Órnagy, a háborús apokalipszis taligás démona eszeveszetten letépi Tóték vászonfalát, és a pengék közé gyűri, vágja, szeli, darabolja. Vége az első résznek.

Vidnyánszky Attila rendezése nagyszabású katalizmazavízió, vagyis nem – pontosabban nem csak – a Tót familia és az Órnagy úr kamaradramáját látjuk. Mint egy monstruózus organizmus lüktet, hullámszik, dagad és apad, szuszog és nyög, lódul és torpan a színpadi masinéria. A beregszászi társulat a buszmegállóban várakozó falu népe, a diszlépésben menetelő tömeg, a kantinban mulatozó katonák, az elcsigázottan vánszorgó sereg, az életuntan földre kucorodó, fásultan cigarettázó (légő)pincelakók csoportja. Rokonszenves szemüveges fiatalember, ő a rádióbemondó, apró bajszot ragaszt, és tébolyultan üvöltöző Hitlerré alakul. Később se-lyemsálás, frakkos dandy mellett charlestonozik bajtársaival egy korabeli bugyuta sláger pattogó ritmusára: „Kislány, kezeket fel” – ugye „bajos” nóta háborús időkben? A sokaság színre kerülésének és kiáramlásának sajátos koreográfiája van, a hátulról beáramlók elől tűnnek el, állandó a körfogás a világ(háborús)színpadon. A káosz rendje hozza mozgásba a névtelen emberáradatot (a rafináltan mozgatott tucatnyi szereplő egész tömeget képez). A fenyegetettség érzetét kelti a súlyos csendekben megszólaló baljós daltöredék, amelyet mielőtt visszavonhatatlanul megünnánk, egy még nyugtalanítóbb rézfúvós futam vált fel a második részben. Élőzene – a társulat zenélő tagjai egy komplett rezesbandát adnak ki –, énekszó, hangszóróból harsogó katonaindulók, népdalok, nóták, siratók, slágerek, Lajkó Félix és csatazaj verik fel a hegyi üdülő csendjét. Vidnyánszky Attila látomásos előadásában háború van mindig és mindenütt. A háború, a katasztrófa az ember normális létmódja; a nyugalom, a béke az abnormitás.

Nagy baj lenne, ha az autonóm rendezői vízió pöffeszkedve agyonnyomná Örkény fergetegesen szórakoztató tragikomédiáját. Ha a látvány mögül hiányozna az előadás. Erről szó sincs! A társulat bölcs bohózatként, a helyzetek groteszk humorát végsőkig feszítve „megcsinálja” a *Tótékat*. (Sőt azok a jelenetek is benn maradnak, amelyeket rendre ki szoktak húzni a darabból, az előadás szünettel együtt közel három óra hosszú.) Ötleiteiket szemérmetlen játékkedvvel a végsőkig kijátsszák, semmit nem hagynak veszni belőlük. A dobozolás bizarr rituáléjában a lócáról felpattanó Ágika oldalán megemelkedik a lóca, a lejtőn meglódulnak a tárgyak. A némafilmek artistikusan szaggatott, komikusan gépies mozdulatait idézi a vissza-visszatérő akció. A rádió nemegyszer a legrosszabb pillanatban szólal meg (megáll a kés a levegőben), például ha a magáról megfeledkező Tót tenyérrel rácsap, vagy zavarában nekimegy valaki az antennának. A lepuffantott kakukk jó néhány méteres óriásrugóval bír, percegig próbálják visszagyömöszölni házába, miközben a család többi tagja igyekszik elterelni az Órnagy úr figyelmét, hiszen annyira kínos a tiszt „merénylete”. Ügyes, mesterien lebonyolított lelemény és mély értelmű akció, ahogyan Cipriani ideggyógyász (Kacsur András remek kabinetalkítása) mint afféle ellen-szabadulóművész fehér köpenybe gablyítja magát. A világ bolond – mondja, és kényszerzubbonyá lesz rajta az orvosi köntös. Íme a XX. század egyik alapvető toposza – a tébolyult világban az egészséges tetszik örültnek –, nagyon könnyeden, nagyon szellemesen elővezetve.

Az alapos situációelemzést, a helyzetek aprólékos kidolgozását, a gondos és tehetséges színészi munkát nem pótolhatnák a kacagtató lelemények. Szerencsére a beregszásziak produkciója ezzel sem marad adós. Tóth László tűzoltóparancsnokának konok hagyománytisztelete mögött megsejteni a lázadó kisembert. Van valami „deviáns” ebben a konzervatívizmusbán. Tót anarchista patriarcha. Szabálykövető lázadó. Növekvő nyugtalansága, fokozódó méltatlankodása, lázadó gesztusai – ásítása, budiba menekülése – törvényszerűen vezetnek oda, hogy a hátsó kertben felnégyeli az Órnagyot. Jót tesz az előadásnak, hogy Tóth László nem

Szűcs Nelli, Orosz Melinda és Trill Zsolt (Órnagy)

Koncz Zsuzsa felvételei

az a tekintélyes családfő, akinek Örkény figuráját elképzeljük. Szerep és színészi alkat kontrasztja elmélyíti, újabb árnyalatokkal gazdagítja a magyar drámairodalom egyik nagy szimbolikus figuráját: Tót Lajos tűzoltóparancsnokot.

Mariska maga a családot összetartó asszonyi józanság. Szűcs Nelli végig érzékelteti, hogy az asszony szerény alázata éppen nem butaságból ered. Látja ő világosan, hogy micsoda képtelen és megalázó helyzetekbe sodorja őket az Órnagy hisztériája. Önmérséklete heroikus küzdelem fronton harcoló fiának életéért. Megjárt szett naivitása az egyetlen elviselhető szerep, amivel túl lehet élni az Órnagy úr rettenetes vakációzását. Rendkívül finom, kivételesen érzékeny játék, ahogyan egy-egy elcsúszó hangsúlyával, akaratlan gesztusával a színész érzékelteti, mit is gondol ez az egészséges érzelmű, józan eszű asszony erről az egész kavalkádról. Remek – igazán jóféle – humorú alakítás. Érdekes Orosz Melinda tudáskereső nagykamazs Ágikája. Szögletesen, túlpörgetett eszközökkel, igen expresszív formálja meg a tanító báty, a család büszkesége árnyékában felcseperedő szürke egérkét, akinek rajongása az Órnagyért – a férfiert és vilájobbítóért – tudattalan zendülés a szülők világa ellen. Radikalizmusában fiatal mozgalmároknak, szélsőséges pártok ifjú harcosainak riasztóan könnyörtelen logikájára, pusztító lendületére, szörnyű tettvágyára ismerünk. Nyers eszközökkel bonyolult figurát állít elénk: Ágikában küzd a gyermeki tisztelet és az Órnagy imádata. Fejére a bálványozott katona rohamsisakja kerül, könnyáztatta Karády-szlágerekkel búcsúztatja a távozó hadfit. Mégis szinte megkönnyebbül, mikor „szerelme” végre elmegy, ő pedig szüleivel rendbe rakhatja a „tortális” dobozolás következtében „felrobbant” lakást, és újra bálványozott apukája mellé bújhat. A Tót-házban szétárad a kispolgári derű és béke. Ekkor tér vissza az Órnagy. Mariska és Ágika néma igénlésével tettestársa lesz az apának, aki a fészker melletti vesztőhelyre vezeti családi életük feldúlóját. Háromszor „megdöndül” a margóvágó.

Felüvölt a zene, ismét elszabadul a pokol. Gyuri postás (Rác József) felgyújtja a ruszti harmónia szimbólumát, a gólyafészket, ahová a kiszelektált híreket rejtette az évek során. A szomorú bohóc befejezte a világ dolgainak eligazítását. Tűz emésztja a múltat, hamuvá lesz az igazság. Lángol a budi! Poroltó borítja ködbe a színpadot. A kétségbeesett emberek krákogva, köhögve botorkálnak a gomolygó portengerben, mint az ikertornyok leomlása után a New York-iak. A zűrzavarban felhangzik az Irak és talán a Szabadka hívószó: örök jelen időbe kerül a „háború volt” kijelentés. Vége az előadásnak.

Korábban a kényszerzubbonyos Ciprianit körülvevő menetelők váltanak át fasiszta indulóból az *Amuri partizánok* dallásába, s pózolnak egy moszfilmes hősi csoportképpé rendeződve, majd átalakulnak az *Only You* éneklő, táncoló amerikai társasággá. Bizonyára sokakat felbőszít majd a teátrális egyenlőségjel a náci Németország, a kommunista Szovjetunió és a világot uraló Egyesült Államok között. Sokan valószínűleg bombasztikusnak, hatásvadásznak tartják a letaglózó hatású színpadi képpé emelt proklamációt, amelyet a történettudomány és a politológia aligha igazol. Az előadás azonban hat, és meggyőző Cipriani professzor provokatív történelemfilozófiájának igazáról: „Jön majd valami más” – állítja az ideg orvos, de a mondat hangsúlya, a rezignált arckifejezés egyértelműsítik, hogy a kijelentés ellentéte igaz. Az sem lesz más, ami jön. A protestálás művészi gesztusa meggyőző.

ÖRKÉNY ISTVÁN: TÓTÉK (Gyulai Várszínház)

DRAMATURG: Kozma András. **DÍSZLET:** Alekszandr Belozub. **JELMEZ:** V. Csolti Klára. **RENDEZTE:** Vidnyánszky Attila.

SZEREPLŐK: Trill Zsolt, Tóth László, Szűcs Nelli, Orosz Melinda, Rác József, Sótér István, Kacsur András, Béres Ildikó, Varga József, Szabó Imre, Ivaskovics Viktor.